

Д.В.Радван, асп.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК УКРАЇНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ: ПОГЛЯД У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналізується розвиток психологічного напрямку української фонології 20-40-х рр. ХХ ст. у контексті актуальних проблем сучасної лінгвістики і психологічної фонології

The article contents the analysis of development of the psychological direction in the Ukrainian phonology in the 20-40 years of the 20th century in the context of actual problems of modern linguistics and psychological phonology.

Теорія фонему, що її сформулював наприкінці ХІХ ст. видатний лінгвіст Я. Бодуен де Куртене, стала визначальною для розвитку фонетичної думки наступного століття. Як відомо, представники провідних лінгвістичних шкіл пропонували власні інтерпретації теорії фонему, а сам термін “фонема” став неодмінним атрибутом опису фонетичної системи мови. Я. Бодуен де Куртене обґрунтував свою теорію на матеріалі польської мови, залишаючи відкритим питання застосування теорії фонему до звукового матеріалу інших мов. Науковці світу спершу застосовували теорію фонему до матеріалу своїх рідних мов, що, в поєднанні з новими підходами до дослідження, дало в результаті нову інтерпретацію самої теорії.

Дозволимо собі на мить звернутися до історії. Провідною в теорії фонему Я. Бодуена де Куртене була ідея фонему як психічного еквівалента звука¹, тобто як фізіологічного, аудиторного та перцептивного уявлення, котре виникло внаслідок узагальнення вражень, що їх отримує мовець від почутого/вимовленого звука. У зв'язку з цим учений виділив у фонемі акузму (далі неподільний аудиторний елемент), кінему (далі неподільний фонаційний елемент), та кінакemu (уявлення про кінему й акузму, коли завдяки кінемі утворюється акузма). Психологічний підхід був домінуючим у психофонетиці, галузі фонетики, у межах котрої Я. Бодуен де Куртене запропонував вивчати фонему, оскільки, на думку вченого, “безперервність фонетичного боку мови – це лише психічна безперервність, пов'язана з уявленнями”². На початковому етапі

розвитку теорії фонему провідні лінгвістичні школи обирали саме психологічний підхід.

На кінець сорокових років ХХ ст. в українській фонології було сформовано основні параметри визначення фонему і звука, поняття фонему було застосовано до матеріалу української мови, окреслено у першому наближенні фонологічну систему української літературної мови. Українська лінгвістична школа періоду, що розглядається, перебувала у тісній взаємодії з іншими лінгвістичними школами (передусім зі Щербівською та Московською фонологічними школами), елементи структуралізму, що розвивалися в межах Празького лінгвістичного гуртка, знайшли відображення, зокрема, у працях О.Курило, активно обговорювалися дослідження європейських лінгвістів. Однак найбільший вплив на інтерпретацію теорії фонему українськими лінгвістами мали ідеї автора теорії фонему Я. Бодуена де Куртене, що і зумовило пріоритетність психологічного підходу.

Українські лінгвісти О.Курило, М.Йогансен, Є.К.Тимченко, І.Троян та М.Я.Калинович приділяли першочергову увагу психологічному поясненню сутності фонему та процесів сприйняття і породження мовлення, що дає підстави виділити в українській фонології 20-40-х рр. ХХ ст. *психологічний напрямок*, який мав власні традиції, а проблеми, що розглядалися в межах цього напрямку, були актуальними і для відповідних напрямків інших лінгвістичних шкіл.

“Дофонемний період” української фонології тривав від початку ХХ ст. до двадцятих років ХХ ст. Протягом цього періоду вчені, не використовуючи термін “фонему”, представили спроби узагальнити і класифікувати на підставі фізіологічного, акустичного або психологічного критерію звуки української літературної мови та її діалектів як у синхронічному, так і в діахронічному аспекті (роботи Я.Демченка, О.Брока, П.Залозного, Є.К.Тимченка, І.Свенціцького, С.М.Кульбакіна). У науковий обіг було запроваджено поняття окремих типів звуків та форми звука. Психологічне тлумачення цих понять у працях Є.К.Тимченка (“Українська граматики”, 1917 р.), І.Свенціцького (“Основи науки про мову українську”, 1917 р.), С.М.Кульбакіна (“Українській языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии”, 1919 р.) наближається до фонему в розумінні Я. Бодуена де Куртене, зокрема, є всі підстави співвіднести форму звука як слухове враження (Є.К.Тимченко) з акустою – складовою частиною фонему. Таким чином, психологічне

тлумачення фонему характеризує початковий етап застосування теорії фонему в українському мовознавстві.

Першим серед українських лінгвістів терміном “фонема” почав оперувати Майк Йогансен (1896-1937), котрий використав цей термін у значенні “тип звуків” у опублікованому 1924 р. посібнику “Украинский язык. Пособие для курсов и самообразования” (перше видання – 1923 р.). Отож, з легкої руки українського вченого шведського походження, філолога зі спадкоємними традиціями, викладача загального мовознавства та історії української мови, а, крім того, як відомо, поета, сценариста, романіста, автора граматики, поетик, словників та численних перекладів з різних мов³, українська лінгвістична думка отримала термін, який належало відповідним чином інтерпретувати і застосовувати у наукових дослідженнях. Так розпочався “фонемний період” розвитку українського мовознавства. 1927 р. Майк Йогансен опублікував “Фонетичні етюди (замітки з нагоди міста Шишак на Полтавщині в зв’язку з літературною вимовою)”. Для опису особливостей вимови, притаманних одній говірці української мови, вчений застосував увесь комплекс наявних на той час методів фонетичного аналізу, й унаочнив психологічне підґрунтя процесів вимови та ідентифікації окремих фонем і з позиції мовця, і з позиції науковця, котрий ці процеси відстежує і описує. Характеризуючи і класифікуючи звуки, почуті у вимові жителів м.Шишак (тепер – Шишаки), М.Йогансен апелює до наявних в уяві мовця звуків літературної вимови. Літературною вимовою вчений вважав “чисту вимову тих інтелігентів, що мають уже посередню, *зрєфлектовану у свідомості вимову* (виділення наше. – Д.Р.), бо вимова незрєфлектована попросту одбиває якусь місцеву говірку, отже, її й характеризує”⁴. Учений відзначає наявність асоціативного зв’язку між конкретною фонемою та її певною артикуляцією (подібний зв’язок є істотним і для поняття “кінеми” як елемента фонему Я. Бодуен де Куртене).

Олена Курило, відома фонетистка і діалектолог, znana також своєю активною науковою позицією, розглядала можливості інтерпретації теорії фонему як на рівні мовлення окремого індивіда (на підставі його аудиторійних, фонаційних та графічних звичок), так і на рівні діалектів, літературної мови, кількох різних мов, та, нарешті, на рівні мови як системи. У рецензії на працю німецького фонетиста Й.Форхгаммера (1926 р.) науковець розширила спектр “вражень” (уявлень), необхідних мовцеві для відтворення звуків: “рухами

мовних органів людина намагається творити звуки, як їх відбиває слухова пам'ять; вагу мають тут і зорові враження від артикуляції передніх мовних органів”⁵. Фонаційно-аудиційні межі фонем залежать не лише від діалектних особливостей, а й від фонаційно-аудиційних звичок індивіда. Звук є сумою всіх звукових відтінків, котрі об'єднані в уяві мовця як одна психофонетична одиниця. О.Курило підтримала позицію Ф. де Сосюра, О.Єсперсена. Е.Сіверса та інших учених щодо неможливості створення всесвітньої звукової транскрипції, оскільки звуковий відтінок в одній мові може бути пов'язаний з одним звуком, а іншій мові, відповідно, з іншим.

Ключовому поняттю теорії фонемі О.Б.Курило присвятила окреме дослідження “До поняття “фонема” (1930 р.), котре, серед іншого, стало першою реакцією на висновки, запропоновані О.Н.Синявським у “Спробі звукової характеристики літературної української мови” (1929 р.). О.Курило розглядає фонему у значенні звукового типу, котрий існує у мовній свідомості членів певної мовної групи і здатен диференціювати слова. Щоб встановити систему фонем певної мови, необхідно визначити окремі фонемі. При цьому фонемі, які розрізняються у певній мові як самостійні, є такими у будь-якій позиції, оскільки у кожній позиції вони мають певне значення. Запозичені фонемі науковець виводить за межі системи. Підтримуючи позиції Л.В.Щерби та Р.Якобсона, дослідниця вважає, що при визначенні фонемі не варто брати до уваги звукові зміни на стикові слів (явище сандгі): у “модифікаціях фонем слід вказати, що дві фонемі ш+ш (...) як наслідок стику слів, характеризуються одним довгим звуком, що в мовній свідомості зберігає вартість двох фонем”⁶.

На думку О.Курило, характерною ознакою системи фонем є взаємовідношення між фонемами; з'ясування цих взаємовідношень (протиставлень. – Д.Р.) є обов'язковим елементом встановлення системи фонем. Наукова вартість фонемі полягає, на думку О.Курило, у її приналежності до системи фонем. Крім того, необхідно зважати на те, що система фонем літературної мови відрізняється від системи фонем окремих діалектів. Таким чином, завдяки поєднанню психофонетики та структурної лінгвістики О.Курило запропонувала структурну модель опису системи фонем української мови.

Фонологічні дослідження другої половини 20-х рр. ХХ ст. характеризуються зростанням зацікавлення психологічним

підґрунтям звукових змін. Наприклад, К.Німчинов у роботі “Український язик у минулому й тепер” (1926 р.) визнає джерелом мовних змін особливості “психофізичної організації окремого індивіда та психології людського гурту – колектива”⁷. Професор Є.К.Тимченко (1866-1948) запропонував детальний виклад причин фонетичних змін у дослідженні “Курс історії українського язика. Вступ і фонетика” (1927 р.). Основи загальної фонетики вчений подав, спираючись на працю французького фонетиста Л.Руде “*Eléments de phonétique générale*”, добре відому і часто цитовану в середовищі українських лінгвістів. Є.К. Тимченко визначив звук як слухове враження, яке виникає внаслідок передачі коливання повітря барабанній перетинці вуха, і, відтак, слуховому нерву. Терміном “фонема” вчений спочатку позначав звук людської мови, однак подаючи реконструйовані фонетичні системи індоєвропейської та праслов’янської мов, науковець конкретизував поняття фонемі – це звуковий тип, “що кожен з них об’єднує в собі групу (...) діалектичних варіантів, так до себе близьких передісторично, що ми можемо на них дивитися як на розмірну одність і відзначити окремим знаком”⁸. Фонема може позначати у словоформі певну граматичну категорію, що дає їй можливість зберігатися у процесі історичного розвитку мови.

Є.К.Тимченко дуже багато уваги приділив психологічному поясненню причин виникнення відтінків вимови, детально описавши процеси асиміляції, дисиміляції та інші звукові зміни. Посилаючись на дослідження нідерландського мовознавця Й. ван Гіннекена *Principes de linguistique psychologique*” (1907 р.), Є.К.Тимченко подав класифікацію артикуляторних рухів, зумовлених відповідними психологічними законами. Зокрема, згідно з Є.К.Тимченком, регресивну асиміляцію можна пояснити дією закону психологічного автоматизму (уявлення про рухи, пов’язані з вимовою наступного звука, виникають у мовній свідомості ще під час вимови попереднього звука; реалізація відповідних рухів у процесі артикуляції попереднього звука і спричиняє регресивну асиміляцію).

Психологічне тлумачення фонетичних змін, як, втім, і основних понять теорії фонемі, було актуальним і в дослідженнях з історії української мови.

Психологічним підходом до розгляду питання визначення фонемі характеризуються інтерпретація теорії фонемі Івана Трояна. Фонема – це “найкоротше фонетичне уявлення даної мови, що

поєднується зі свідомістю і може змінювати значення слова”⁹ (розділ “Фонетика” у “Підвищеному курсі української мови” за редакцією Л.А.Булаховського; 1931 р.). Зміни частин слова пов’язані зі змінами думки, отже, вважає фонетист, зміна фонем як складової частини слова поєднана зі зміною відтінків думки. Як бачимо, в українській фонетиці на межі 20-30-х рр. здійснено спроби з’ясувати психологічний аспект мовлення, тобто, якщо висловлюватися метафорично, спроби зазирнути у відому з пізнішої у часі психолінгвістики “чорну скриньку”.

Психологічне пояснення процесів породження і сприйняття мовлення виклав академік АН УРСР М.Я.Калинович (1888-1949) у “Вступі до мовознавства” (Київ, 1940 р., Київ-Львів, 1947 р.). Загальна фонетика, на думку М.Я.Калиновича, розглядає звук як фізичне, психофізіологічне та соціальне явище. Звуки мовлення вчений визначає як слухові враження, що їх людина отримує внаслідок особливої роботи мовних органів. Підґрунтям процесу звукотворення є психічна діяльність людини. Учений подав характеристику процесу утворення конкретного мовного звука, виходячи з особливостей функціонування центральної нервової системи. У процесі сприйняття звуків найважливішу роль, на думку М.Я.Калиновича, відіграє слуховий апарат, додатковим джерелом мовних вражень є зір. “Зорові сенсорні нерви доносять до свідомості спостережника подразнення від рухів губ говорящого, збуджують у спостережника тотожні мускульні відчуття і дають йому уявлення про відповідні цим рухам мовні звуки”¹⁰. Таке трактування процесів сприйняття підтверджує зроблений пізніше висновок британського фонетиста Д.Аберкромбі про те, що мовець сприймає мовлення іншого мовою м’язів¹¹.

Слідом за Є.К.Тимченком М.Я.Калинович наводить психологічне пояснення явищ асиміляції та дисиміляції. Запропонована М.Я.Калиновичем характеристика мовної діяльності людини відкрила новий етап розвитку українського мовознавства.

Доцільним видається пригадати, що трохи пізніше, 1954 р., психолінгвістика отримала статус окремої лінгвістичної дисципліни. Поглиблене вивчення психологічної реальності фонем у 80-90-ті рр. ХХ ст. призвело до створення окремої наукової дисципліни – психологічної фонології (К.Дж.Вілер, А.А.Ал-Насір та ін.). Завдання психологічної фонології полягає, зокрема, і у тому, щоб на підставі поглибленого психологічного аналізу з’ясувати, коли взагалі мовці

засвоїли певне правило щодо певного показника, і розкрити його форму, незважаючи на те, що ці речі вже давно відомі. Саме в такому аспекті відомий арабський лінгвіст А.А.Аль-Насір розглянув фонетичну спадщину видатного лінгвіста VIII ст. Сибавейгі (1993 р.)¹².

Крім того, сучасні дослідження у галузі теорії фонем як у світовому, так і в українському (Ю.О.Карпенко, К.М.Тищенко) мовознавстві, базуються на найновіших досягненнях нейрофізіології та нейролінгвістики. Зокрема, К.М.Тищенко виділив психофізіологічні причини фонем і довів, що “арифметичному співвідношенню фонем у психіці (як класів або типів звуків) відповідає геометричне співвідношення фізичних величин самих звуків”¹³. У “Метатеорії мовознавства” (2000 р.) учений аналізує топокарти активності мовленнєвих зон кори мозку (за даними Т.М.Ушакової, Л.О.Шустової, Н.Є.Свідерської), а також нейрофізіологічні механізми мовлення (за даними О.Р.Лурія, О.П.Петровського, М.Г.Ярошевського).

За повідомленням журналу “Scientific American” (2002 р.) Френк Х. Гуензер (Бостонський університет) на підставі досліджень кори головного мозку запропонував модель нервової сітки, котра може пояснити природний спосіб виникнення фонетичних категорій з огляду на особливу організацію слухової кори. З моделі Гуензера випливає, що нейрони, котрі відповідають за правильне розпізнавання фонем певної мови, реорганізуються, і стають більш чутливими до нечітких звуків, розхитуючи цим самі категорії. До того ж, організація моделі нейронів у людей з рідною японською мовою та, наприклад, у людей з рідною англійською мовою є неоднаковою. Представник Лондонської фонетичної школи Поль Іверсон (Лондський університет) зауважує, що “наші слухові системи налаштовуються на те, щоб бути особливо чутливими до деталей, котрі є вирішальними у нашій рідній мові. Коли ви намагаєтеся вивчити другу мову, таке налаштування може бути невідповідним та перешкоджатиме вашій здатності вивчати нові категорії”¹⁴. У зв’язку з цим невірно стверджувати, що японці не можуть почути різницю між /r/ та /l/. Насправді вони є більш чутливими до відмінностей, які є нерелевантними для мовця, в якого англійська мова є рідною.

У контексті тенденцій розвитку сучасної лінгвістики та психологічної фонології на особливу увагу і поглиблене вивчення

заслуговують малодосліджені досягнення психологічного напрямку української фонології у 20-40-ві рр. ХХ ст.

¹Бодуэн де Куртенэ И. А. Разница между фонетикой и психофонетикой // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. II. – С. 326; ²Бодуэн де Куртенэ И. А. Фонология // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С. 358; ³Йогансен М. Автобіографія М.Г. Йогансена // Майк Йогансен. Поезії. – К., 1989. – С. 172; ⁴Йогансен М. Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м.Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою) // Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства за ред. проф. П.Г. Ріттнера та проф. А.А. Булаховського. – ДВУ, 1927. – С. 20; ⁵Курило О. Рецензія на книгу Й.Форхгаммера "Grundlage der Phonetik" // Записки історично-філологічного відділу УАН за ред. А.Кримського, кн. VII – VIII. – К., 1926. – С. 538; ⁶Курило О. До поняття "фонема" // Збірник секції граматики української мови. – кн. 1. – 1930. – С. 226; ⁷Німчинов К. Український язык у минулому й тепер. – ДВУ, 1926. – С. 5; ⁸Тимченко Є. Курс історії українського языка. Вступ і фонетика. – ДВУ, 1927. – С. 93; ⁹Троян І. Фонетика // Підвищений курс української мови за ред. Л.А. Булаховського. – Харків, 1931. – С. 59; ¹⁰Калинович М.Я. Вступ до мовознавства. – Вип. I. – К.; Львів, 1947. – С. 76; ¹¹Abercrombie D. A Phonetician View of Verse Structure // Phonetics in Linguistics: A book of readings. – London, 1973. – P. 8; ¹²Al-Nassir A.A. Sibawayh the Phonologist. A critical study of phonetic and phonological theory of Sibawayh as presented in his treatise Al-Kitab // Library of Arabic Linguistics. – Monograph № 10. – London and New York, 1993; ¹³Тищенко К.М. О фонологическом приложении закона Вебера-Фехнера // Вісник Київського університету. Серія іноземної філології. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 6; ¹⁴[<http://www.sciam.com/>] – Article by W.Wayt Gibbs. New insights into how language warps the brain (August 2002).

Щур І.І., магістрантка

ВНУТРІШНЯ ФОРМА ОДИНИЦЬ КОМП'ЮТЕРНОГО СЛЕНГУ

У статті зроблено спробу вивчення внутрішньої форми одиниць комп'ютерного сленгу та метафоричного перенесення при утворенні номінативних одиниць. Розглянуто номінативні, асоціативні, когнітивні метафори, а також метафори на основі функціональної подібності.